

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
The Role of Farmsteads and Gardens in the Formation and Development of
The Historic Town of Naraq
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

جایگاه مزارع و باغها در شکل‌گیری و توسعه شهر تاریخی نراق

علی عمرانی پور^{۱*}، حمیدرضا جیحانی^۲، فاطمه رجبی^۳

۱. استادیار، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، ایران.

۲. استادیار، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه کاشان، ایران.

۳. کارشناسی ارشد مرمت بناها و بافت‌های تاریخی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۱/۱۷ تاریخ اصلاح: ۹۸/۰۴/۲۴ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۷/۱۳ تاریخ انتشار: ۹۹/۰۵/۰۱

چکیده

بیان مسئله: شهر تاریخی نراق در سده اخیر به تدریج اقتصاد مبتنی بر تجارت خود را از دست داده و از روزهای اوج فاصله گرفته است؛ با وجود این، ساختار تولیدی مبتنی بر کشاورزی و دامداری هنوز باقی مانده است. از این رو شهر، ارتباطی گسترده با حومه‌های زراعی خود دارد. کمبود آب، توسعه شهری ولو ناچیز و تغییر کاربری اراضی ناشی از ایجاد ساختارهای بزرگ از قبیل دانشگاه و مجموعه‌های کوچک و بزرگ صنعتی، مزارع، اراضی و باغها را در معرض خطر قرار داده است. این در صورتی است که بررسی‌های اولیه نشان از ارتباط گسترده میان اراضی زراعی با ساختار شهری نراق دارد.

هدف: این مقاله در پی شناخت نقش و جایگاه مزارع و باغها در ساخت شهری نراق است و برای این منظور، پهنه قرارگیری مزارع، باغها و اراضی کشاورزی را در نسبت با هسته اولیه نراق و سیر توسعه تاریخی آن مطالعه خواهد کرد.

روش تحقیق: روش تحقیق به کار رفته در این مقاله تفسیری-تاریخی است و علاوه بر متون تاریخی، بافت و بستر شهری نراق نیز برای نیل به هدف تفسیر خواهند شد. در این راستا، پهنه‌های زیرکشت و اراضی کشاورزی مجاور شهر و محدوده‌های دورتر از بافت فیزیکی آن، در قالب نمونه‌هایی از مزارع مسکون و باغها شناسایی و مطالعه شده‌اند تا نسبت میان آنها با هسته اولیه شهر و توسعه‌های ثانوی آن روشن شود. **نتیجه‌گیری:** تحلیل یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که مزارع در الگوی خرد استقرار خود، بهره‌گیری از منابع آبی، برنامه‌ریزی برای استفاده از زمین در جهت استقرار و توسعه یک استقرار امن و گسترش اراضی کشاورزی در راستای کاهش خطرات محیطی مانند سیلابها را فراهم می‌کرده‌اند. این الگو در مقیاسی کلان‌تر و در جهت توسعه و تبدیل هسته زراعی اولیه به زیستگاه و شهر ثانوی ادامه یافته و در عین حال با توسعه شهری به سوی شرق و در تبعیت از بافت و شکل مزارع و باغهای سوی شرقی زیستگاه اولیه هماهنگ بوده است.

واژگان کلیدی: باغهای تاریخی، مزارع مسکون، نراق، توسعه شهری.

* نویسنده مسئول: ۰۳۱۵۵۹۱۳۱۴۲، a_omrani@kashanu.ac.ir

تصویر ۱. عکس هوایی سال ۱۳۴۵ شامل محلّه پایین و محله‌های بالا و بازار، لبّه تراسه واقع در شمال شهر و جنوب رودخانه و خط توسعه شهر از شرق به غرب. مأخذ: سازمان نقشه برداری ایران، ۱۳۴۵.

قالب آبادی‌ها و مزارع مسکون شناسایی و مطالعه شده‌اند تا نسبت میان آنها با هسته اولیه شهر و توسعه‌های ثانوی آن روشن شود.

پیشینه تحقیق

اگرچه چگونگی شکل‌گیری نراق و ارتباط آن با واحدهای زراعی پیرامون شهر تاکنون موضوع پژوهش مستقلی نبوده، اما رابطه مزارع و باغ‌های تاریخی با شکل‌گیری و توسعه شهرها در ایران، در پژوهش‌های کم‌شماری مورد توجه بوده است. ریاحی مقدم (۱۳۹۴) مهریز را به عنوان شهری مملو از زمین‌های زراعی وسیع با گونه‌های معماری خاص، مورد بررسی قرار داده و طی مطالعه باغ‌ها و قنات‌ها، یکپارچگی ساختار شهری مهریز و عوامل مؤثر بر شکل آن را در طول تاریخ مطالعه کرده است. آب به عنوان عنصری تعیین‌کننده در الگوی ساخت و گسترش شهر و محله‌ها از جمله مواردی است که در بررسی تحلیلی مهریز مدنظر بوده است (همان، ۶۴). در پژوهشی دیگر در میبد، شهر به‌عنوان مکانی طبیعی-تاریخی در مرکز ثقل حوزه فرهنگی دشت یزد-اردکان، در جوار راه باستانی ری به کرمان و بر لبّه تراس طبیعی زمین بررسی شده است. براساس این پژوهش، شهر تاریخی میبد از ۱۷ پارچه آبادی تشکیل شده که تمام آنها با باغ‌های انار تحدید شده و با کنارهم قرارگیری این عناصر ساخت شهر را تعریف کرده است (اسفنجاری، ۱۳۸۴، ۸).

محیط طبیعی نراق و سابقه تاریخی آن

نراق، سکونتگاهی کوهپایه‌ای در فلات مرکزی ایران و در زیرحوضه دشت دلیجان است (مجابی، ۱۳۸۴، ۵). کوه‌های آل، ولیجیا، کاه و گندم، دره سیاه و زرد بلند در شمال، شرق،

مقدمه و بیان مسئله

نراق، شهری کوچک با اقتصادی ضعیف است که از روزهای اوج خود در سده گذشته و پیش از آن فاصله گرفته است. معمولا علت اصلی زوال اقتصادی و تجاری در این شهر، تغییر راه تاریخی مرکز به اصفهان از طریق کاشان به راه جدید از طریق دلیجان و قرارگرفتن نراق در خارج از حوزه راه‌های اصلی نسبت داده می‌شود. با وجود این، شهر هنوز ساختار تولیدی متکی بر کشاورزی و دامداری خود را حفظ کرده است. حفظ این ساختار باوجود مهاجرت گسترده از شهر، ناشی از غنای بستر و محیط طبیعی شهر است که تولیدات کشاورزی و باغبانی را تسهیل می‌کند. حجم وسیع این فعالیت‌ها در عکس هوایی ۱۳۴۵ قابل مشاهده است؛ جایی که زمین‌های زراعی و باغ‌ها وسعتی چندین برابر شهر را به خود اختصاص داده‌اند (تصویر ۱). محل قرارگیری زمین‌های زراعی و باغ‌های شهر و شیب بستری که نراق بر روی آن قرار گرفته طوری است که محدوده‌های یادشده علاوه بر داشتن نقش وسیع در اقتصاد شهر، جایگاه ویژه‌ای نیز در منظر شهر دارند. با وجود این و علی‌رغم رشد ناچیز اقتصادی، هم‌اراضی زراعی و باغ‌ها در معرض خطر هستند و هم‌شکل کلی شهر در حال تغییر است. کاهش میزان آب که با توسعه شهر و نیاز به آبیاری فضاهای سبز شهری همراه بوده است و همچنین توسعه هرچند آهسته شهر به سوی اراضی زراعی، این بخش مهم شهر را در معرض خطر قرار داده است. این توسعه و تخریب، درک ما را از رابطه میان شهر و محدوده‌های یادشده از جمله مزارع فرو می‌کاهد و فهم خاستگاه و نحوه توسعه شهر را دشوار می‌کند. مقصود از مزرعه، زیستگاه‌هایی مبتنی بر زراعت با ساکنانی کمتر از روستا بوده که دارای سابقه تاریخی در منطقه است (تصویر ۲).^۱ این مقاله در پی شناخت نقش و جایگاه اراضی زراعی و مزارع در ساخت شهری نراق است و برای این منظور، پهنه قرارگیری، فنون آماده‌سازی زمین و نمونه‌هایی از مزارع و باغ‌های تاریخی در نسبت با هسته اولیه نراق و سیر توسعه تاریخی آن مطالعه خواهد شد.

روش پژوهش تفسیری-تاریخی است و جمع‌آوری اطلاعات بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی و تاریخ شفاهی انجام گرفته است. لذا اگرچه این مطالعه به مستندات و شواهد تاریخی توجه داشته، اما به‌واسطه ناچیز بودن چنین شواهدی به تفسیر آثار باقی‌مانده از شکل کهن شهر و زیرمجموعه‌های آن نیز پرداخته شده است. از جمله با مطالعه بستر طبیعی و شناخت تاریخی و جغرافیایی، به موضوع باغ‌ها، مزارع و یافتن سازمان کالبدی فضایی حاکم بر آنها به‌طور ویژه توجه شده است. در این راستا، پهنه‌های زیرکشت و اراضی زراعی مجاور شهر و محدوده‌های دورتر از بافت فیزیکی آن، در

تصویر ۲. نقشه پراکندگی مزارع پیرامون نراق. مأخذ: سازمان نقشه برداری ایران، ۱۳۹۶.

در «مرآه القاسان» (کلانتر ضرابی، ۱۳۷۸، ۱۲۳)، قرارگیری چندین آتشکده در این منطقه، از جمله آتشکده نیاسر در جنوب شرقی، آتشکده برزو در شمال غرب اردهال و آتشکده آتشکوه و نیمور در جنوب غربی که آن را در برگرفته است، گواه این مدعا است (صفری، ۱۳۴۲، ۷۶ - ۷۹). با وجود این، شناخت تاریخ شکل گیری نراق نیازمند مطالعات بیشتری است. بررسی عکس هوایی سال ۱۳۴۵ نشان می‌دهد که بافت شهر در بردارنده یک پهنه ریزدانه در میانه غربی تا منتهی الیه غربی شهر است و جز این، یک بافت درشت‌دانه در شهر قابل تشخیص است که به سوی شرق پیش رفته است (نک. تصویر ۱). به نظر می‌رسد کانون پهنه ریزدانه یادشده، میدانه مجاور مسجد امام حسن یا محله پایین است که بنا بر پرونده ثبت، سابقه صفوی دارد (میراث فرهنگی استان مرکزی، ۱۳۷۹). در سال ۱۳۸۸، ۹ گمانه در قسمت‌های مختلف بافت تاریخی شهر حفر شده است. از میان آنها تنها گمانه دارای آثار پایدار مرتبط با محدوده مسجد امام حسن است و شامل سفال‌های لعاب‌دار سده ۶ تا ۹ ه.ق، قطعات آجر شکسته و یک ساختار پی سنگی می‌شود (فضلی، ۱۳۸۹). یافته‌های باستان‌شناختی مذکور با حدود پهنه ریزدانه منطبق بوده و قدیمی‌ترین نشانه‌های استقرار در این محدوده را به قبل از صفویه نسبت داده است. براین اساس، نراق کهن که ارتباطی قابل توجه با محدوده ریزدانه بافت امروزی و یا محله کهنه دارد، بر سطحی مسطح‌تر از اراضی پیرامون مستقر شده است که از جنوب با مجموعه‌ای از اراضی به دامنه کوه دره‌سیاه محدود می‌شود

جنوب و جنوب شرق شهر واقع شده‌اند (جوادی، ۱۳۷۷، ۳۹) و جانب غربی شهر به دشت دلیجان منتهی می‌شود. شهر در دامنه کوه ال قرار گرفته و به دلیل شیب ناشی از دامنه‌ها، آب‌های جاری بر زمین‌های شهر سوار است. از ویژگی‌های بستر طبیعی شهر که سبب حاصلخیزی خاک فرسایشی آن می‌شود، نفوذپذیری آب‌های سطحی به دلیل دانه‌بندی خاک است. با توجه به ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی دشت نراق، رسوبات ریزدانه، از کوه به سمت بخش‌های مسطح حمل شده و در فواصل دورتر از پای کوه برجای گذاشته می‌شوند. محل برجای ماندن این رسوبات، زمین‌های زراعی مرغوبی را تشکیل داده است که با تأمین آب در طول زمان، مهم‌ترین کانون‌های فعالیت کشاورزی و جذب جمعیت در منطقه را شکل داده‌اند (مهندسین مشاور آمود، ۱۳۹۵، ۵۰).

شکل‌گیری تاریخی نراق

بنابر بررسی‌های باستان‌شناختی، سابقه تاریخی بخش‌هایی از شهر نراق به سده‌های شش تا نه ه.ق. بازمی‌گردد (فضلی، ۱۳۸۹)؛ هرچند قدمت سکونت در دشت نراق بسیار قدیمی‌تر است. در کهن‌ترین متن به سال ۳۷۸ ه.ق، حسن قمی (۱۳۶۱) در ذیل رستاق‌های قم از قلعه‌ای با نام ابل در بر کوهی به نام بل، در قرب نراق نام می‌برد. پیشینه منطقه در سده‌های نخست بعد از اسلام از اهمیت برخوردار است، زیرا ممکن است اشاره‌ای به سوابق پیش از دوران اسلامی منطقه نیز باشد. در همین راستا اشاره به آثاری در قلعه دزدان و قلعه ساروق

با وجود بالا بودن سطح آب‌های زیرزمینی، آب‌های سطحی به میزان خوبی جذب و به سفره‌های زیرزمینی هدایت می‌شوند (مهندسی مشاور آمود، ۱۳۹۵، ۸۷).

• دشت‌های نراق

نراق در سه محدوده با نام دشت‌های بالا و پایین و روکیه شکل گرفته است و بخش‌های اصلی شهر تاریخی بر روی دشت بالا ساخته شده است. بخش شمال رودخانه در تمام طول دشت بالا و تا پلی که بر روی رودخانه توسط ایران خانم، همسر رضاخان امینیان از نوادگان معاون‌الممالک^۱ ساخته شده، دشت پایین محسوب می‌شود و محدوده کوچک بعد از پل به سمت غرب در همان سمت شمال رودخانه، روکیه نام دارد (امینیان، ۱۳۹۷). این نواحی خود در بردارنده مزرعه‌های پرشماری بوده است که با توابع خود در دشت پراکنده شده‌اند. برای مثال در سندی که برای فروش بخشی از زمین‌های روکیه در ۱۳۵۵ ه.ق تنظیم شده، از کنده دشت «روکیه» نام برده شده است: یک باب کنده دشت در تحت املاک روکیه که مشهور است به کنده «شیرعلی»^۸ به فروش رسیده است. تمام این اراضی باغ‌های میوه‌ای بوده‌اند که مبتنی بر ویژگی‌های توپوگرافی دامنه جنوبی کوه آل شکل گرفته‌اند. بخش بسیار کمی از باغ‌های دشت پایین باقی مانده و سطح زیادی از آن خشک شده است، اما ساختار تقسیم‌بندی زمین و نظام باغداری در سطوح شیب‌دار در نراق، همچنان قابل‌شناسایی است.

محدوده تاریخی شهر نراق در ناحیه دشت بالا شکل گرفته است. مرز غربی آن تقریباً مماس با مزرعه پوسونچه و ملندان در کوچه باغ‌های غربی و در راستای شمالی جنوبی بقعه شاه سلیمان بوده است (همان). دشت بالا در جبهه جنوبی و شرقی تا جایی که شرایط زراعت وجود داشته، پیش رفته است. در نیمه شرقی بافت فیزیکی شهر که محله بالا یا علیا^۹ نام دارد، دانه‌بندی متفاوتی نسبت به هسته قدیمی‌تر شهر در غرب مشاهده می‌شود. سه دشت ذکر شده، دارای ویژگی‌های متفاوتی از نظر ساخت زمین هستند که تعیین‌کننده نوع فعالیت‌های کشاورزی در آنهاست.

• مزارع مسکون نراق

در ادامه لازم است آن دسته از مزارع مسکون که در پهنه جغرافیایی پیرامون نراق وجود دارند نیز بررسی شوند. بررسی تصویر ۲ و نیز مصاحبه با معمرین محلی روشن می‌کند که نراق بر بستری پوشیده از مزارعی چون گرنیان، بیدشک علیا، بیدشک سفلا، درچاله سرخ، کندوقه، منظریه و شمس‌آباد (خسروی، ۱۳۷۵، ۴۷) قرار دارد. مزارع نراق موضوعی است که حاج زین‌العابدین شیروانی (۱۲۶۳، ۵۷۳) در نیمه اول سده سیزدهم ه. ق نیز بدان اشاره کرده است.

در تصویر ۲ مزارع دیگری نیز مشاهده می‌شوند که عبارت‌اند از: کدورا، نورکان، چال کوشکله، صادق‌آباد، جلالی، غدیر، قنات

و از سوی شمالی تا لبه تراسه بزرگ و کشیده‌ای به موازات رودخانه امتداد می‌یابد (نک. تصویر ۱). با ساخت بازار تاریخی در لبه تراسه شمال بخش ریزدانه، اراضی کشاورزی پیرامون شهر در راستای جنوب شرق آن، به مرور به بافت شهری و پهنه توسعه شهر در دوره قاجار تبدیل شده و در نتیجه آن محله بالا شکل گرفته است.

منابع آبی و اراضی قابل کشت به مثابه مؤلفه‌های اصلی در شکل‌گیری و توسعه نراق

از دیرباز منطقه نراق به واسطه باغ‌ها و مزارع پیرامون آن شناخته می‌شده است. حاج‌زین‌العابدین شیروانی (۱۲۶۳) در نیمه اول سده سیزدهم ه. ق، نراق را قریه‌ای قصبه‌مانند و محلی خاطرپسند از توابع کاشان دانسته که باغاتش فراوان است. او به وضع محیط پیرامون هم اشاره می‌کند: آن قریه در دامن کوه اتفاق افتاده و سمت مغربش به غایت گشاده است. ناصرالدین شاه (۱۳۶۲) نیز در سفرنامه عراق عجم در ۱۳۰۹ ه. ق و در حرکت به سوی دلیجان می‌نویسد به فاصله دو فرسنگ، نراق در دامنه پیدا بود که باغات زیادی داشت. اشارات تاریخی با وجود کم‌شمار بودن نشان‌دهنده جایگاه اراضی کشاورزی شهر و منظر طبیعی آن در گذشته بوده است. بر این اساس در ادامه سه موضوع منابع آبی، پهنه‌های زراعی و مزارع به‌عنوان هسته‌های کهن زراعت و سکونت در منطقه بررسی خواهند شد تا در ادامه بتوان نقش آنها را در شکل‌گیری نراق دنبال کرد. بخش قابل‌توجهی از شبکه آبرسانی نراق که بر پایه قنات‌ها بوده از بین رفته است و مطالعات در این بخش براساس اسناد حقوقی خرید و فروش انجام شده است.

• قنات‌ها و منابع آبی

در ناحیه نراق، سفره‌های آب زیرزمینی وسیعی وجود دارد و از گذشته با استفاده از روش‌های سنتی کاریز و چاه از این منابع استفاده می‌شده است. اسناد خریدوفروش آب مزارع کشاورزی در نراق علاوه بر این که نشان‌دهنده جایگاه آب در منطقه هستند، نظام تقسیم‌بندی آن را نیز آشکار می‌کنند؛ برای مثال در سند فروش آب قنات لاسان نراق که در ۱۲۹۸ ه.ق تنظیم شده، تمام شش سرچه^۲ از جمله بیست تاق^۳ آب قنات در تاق ششم معامله شده است.^۴ همچنین در سند فروش بخشی از قنات علیا و سفلا نراق که در سال ۱۳۴۴ ه. ق تنظیم شده است، یک سرچه از جمع ۱۸۰۰ سرچه آب قنات علیا و سفلا قصبه نراق واقع در تاق دوازدهم با کافه متعلقات آن به فروش رسیده است.^۵ در سند دیگری که مربوط به فروش بخشی از آب زراعی مزرعه لاسان است و در ۱۳۴۰ ه. ق تنظیم شده، آمده که تمامی ممر و مجرای ده سرچه آب قنات مزرعه یادشده بین دو تن از اهالی معامله شده است.^۶ میزان زهکشی خاک این منطقه مناسب بوده و

همچنین در یک نمونه مشابه مربوط به مزرعه چاله کوشکه، که سند فروش آن در ۱۳۱۸ ه.ق تنظیم شده، آمده است که نیم‌دانگ از جمله شش‌دانگ از یک درب مزرعه موسوم به چاله کوشکه از مزارع قریه نراق شامل املاک و باغ‌های تابعه و اراضی و صحاری و تلال و جبال^{۱۲} مابین دو تن از اهالی نراق معامله شده است. دو نمونه سند ذکر شده، عناصر تشکیل دهنده مزارع را بیان می‌کنند و نشان می‌دهند که مزارع پیرامون نراق، آبادی‌های کوچکی بودند که به سبب وجود شرایط مساعد زراعت یا دام‌پروری در آن نواحی شکل گرفته‌اند و معمولاً بافت فیزیکی مترامی برای سکونت دائمی نیز داشته‌اند.

بررسی دو نمونه مبتنی بر اسناد ارائه شده و همچنین نمونه‌های پرشماری که براساس نقشه جغرافیایی (نک. تصویر ۲) و عکس هوایی قابل مشاهده است (نک. تصویر ۱)، نشان از آن دارد که مزارع مسکونی منطقه، دست‌کم سه ویژگی مهم دارند: نخست، برخورداری از یک استقرار کهن که معمولاً به صورت یک هسته زیستی مسکونی قابل مشاهده است (تصویر ۴)؛ دوم، بهره‌گیری از اراضی کشاورزی برگرد هسته مذکور است که بررسی‌های میدانی و اسناد تصویری نشان می‌دهند به دو دسته اراضی اولیه و ثانوی قابل دسته‌بندی هستند؛ مقصود اراضی زیرکشت و اراضی دیگری است که به هر دلیل در گذشته قابل کشت بوده‌اند. این موضوع نشان می‌دهد که بنا بر منابع آبی، اراضی وابسته به هر مزرعه و لاجرم خود آن، قابل توسعه بوده است. سومین ویژگی، نحوه بهره‌گیری مزارع از منابع آبی است که برخورداری از قنات و جایگاه آن در هر مزرعه را نشان می‌دهد.

کنکاش در گونه‌های باغ‌های تاریخی نراق

باغ‌ها علاوه بر این که نقشی گسترده در تولیدات کشاورزی دارند، عناصر مهم در شکل‌گیری منظر شهری نراق نیز

نو، طالبه، لونه و کویر در نیمه جنوبی شهر، مزارع خندان بالا و پایین در دامنه کوه کاه، مزارع آقا، شاهزاده، پودانا، رضائیه، منظریه و زعیم در نیمه غربی شهر و مزارع شریف‌آباد و محمدآباد، تیهو دشت، نصرت‌آباد، حسین‌آباد در شمال و شرق شهر. موضوع مهم در برخی از این مزارع، وجود عنصری همچون قلعه و بقایای آثار معماری مرتبط با سکونت است. لذا دست‌کم برخی از این نمونه‌ها، مزارع مسکونی بوده‌اند. نمونه‌های دیگری از این دست مزارع در مناطق دیگر هم‌جوار یا غیر آن قابل مشاهده است (راعی، ۱۳۹۵، ۱۱۰ - ۱۳۱ و مرادی، صالحی و راعی، ۱۳۹۵، ۵ - ۶). نمونه‌های مطالعه‌شده مزارع مسکون به‌عنوان زیستگاه‌هایی کوچک‌تر از روستا، نشان‌دهنده همجواری عناصر سکونتی، خدماتی و مذهبی با اراضی کشاورزی و باغ‌هاست (همان، ۵ - ۶). هرچند عمده فعالیت این اجتماعات کوچک، کشاورزی و دام‌پروری بوده، اما بافت فیزیکی مترامی نیز در هسته مزرعه برای حفظ امنیت و رفع نیازهای دیگر وجود داشته است. از نمونه‌های به‌جامانده، مزارع کندوقه و محمدآباد در میان کوهستان‌های جنوبی شهر و در مسیر نراق به دلیجان است (تصویر ۳). مزرعه کندوقه یک قلعه قدیمی دارد. برج‌های چهار گوشه آن اتاق‌هایی برای سکونت دارد و هر برج متعلق به یک فرد است و مزرعه مالک واحد ندارد (مرادی، ۱۳۹۷) (نک. تصویر ۳). براساس سند فروش بخشی از مزرعه کندوقه در سال ۱۳۳۶ ه.ق، یک تاق از مزرعه بین «علی محمد نراقی» و «ملا محمدعلی فروغی» فرزند «ملا ابوالقاسم» معروف به «ملا محمدعلی تاجر نراقی» به فروش رسیده است: یک تاق از مجموعه بیست‌وشش تاق مدار مزرعه کندوقه که از مزارع قصبه نراق است، به همراه تمامی ملحقات و منضعات آن، از صحاری و مجاری و اراضی و اعیان و املاک و اشجار و انهار و مراتع و مرايض^{۱۱} و قلعه و حصار و باغ و تلال [پشته‌ها] و استلخ [استخر] و تمام متعلقات آن.^{۱۱}

مزرعه کندوقه

مزرعه محمدآباد

تصویر ۳. جانمایی عناصر و فضاها در دو مزرعه محمدآباد و کندوقه. مأخذ: نگارندگان.

مزرعه نصرت آباد

مزرعه محمد آباد

مزرعه حسین آباد

تصویر ۴. نمونه‌هایی از مزارع و آبادی‌های تاریخی قصبه نراق. مأخذ: Google Earth.

مصالح و تکنیک ساخت، یادآور باغ‌های تراسه‌دار در اراضی شیب‌دار شمال و جنوب شهر هستند. به نظر می‌رسد این گونه از خانه‌ها با باغ‌های نراق که پیش از این بررسی شدند، نسبت دارند. در عین حال، شکل و برخی عناصر موجود در حیاط آنها به‌عنوان شخصیت غالب این گونه از باغ‌ها قابل توجه است. در اینجا دو خانه باغ با نام‌های طیب‌زاده و میرزا احمدخان نراقی به اجمال بررسی می‌شوند (تصویر ۶). در خانه طیب‌زاده، بنا به صورت خطی در شمال حیاط قرار گرفته و درون حیاط دو تراسه سنگی برای شیب‌بندی زمین ساخته شده است. سطح این گونه حیاط‌ها برخلاف گونه‌های دیگر، پوشیده از درختان میوه است و صرفاً شامل چند باغچه نمی‌شود. بنای خانه، دو طبقه بوده و یک شاه‌نشین با سقف بلند و رو به باغ دارد. تمام بازشوها در دو طبقه به سمت باغ در ترکیب‌های سه‌تایی ساخته شده‌اند. نمونه دیگر، خانه میرزا احمدخان نراقی در مرز جنوبی شهر و در محله ملاکویی‌هاست. الگوی فضای باز این خانه، همانند خانه طیب‌زاده، مشابه تراسه‌های باغ‌های شمالی و جنوبی شهر است (نک. تصویر ۶). این خانه نیز دو طبقه بوده و در وسط خانه یک شاه‌نشین با تزئینات ارزشمند و سقف بلندتر از اتاق‌های مجاور دارد.

• گونه سوم: باغ‌های رسمی

علاوه بر الگوهای معرفی شده، گونه دیگری از باغ نیز در نراق قابل مشاهده است که دست‌کم دو نمونه آن قابل شناسایی است. این گونه باغ، از سازمان‌دهی بیشتری برخوردار بوده، گاهی به‌واسطه حصار یا به‌وسیله عوارض طبیعی از اراضی کشاورزی مجاورشان جدا شده و یک عمارت در آن وجود داشته است. تراسه‌های این باغ‌ها غالباً در امتداد نظام حاکم بر کل محدوده بوده؛ اما درون حصار، سازمان‌دهی منظم‌تری بر پایه خیابان میان باغ و تخت‌های پیرامون آن و جوی‌های آب انجام شده است.

- باغ نجمیه

باغ نجمیه در شمال رودخانه، نمونه‌ای از باغ‌های میوه و تراسه‌بندی‌شده دارای سازمان فضایی نزدیک به باغ‌های رسمی

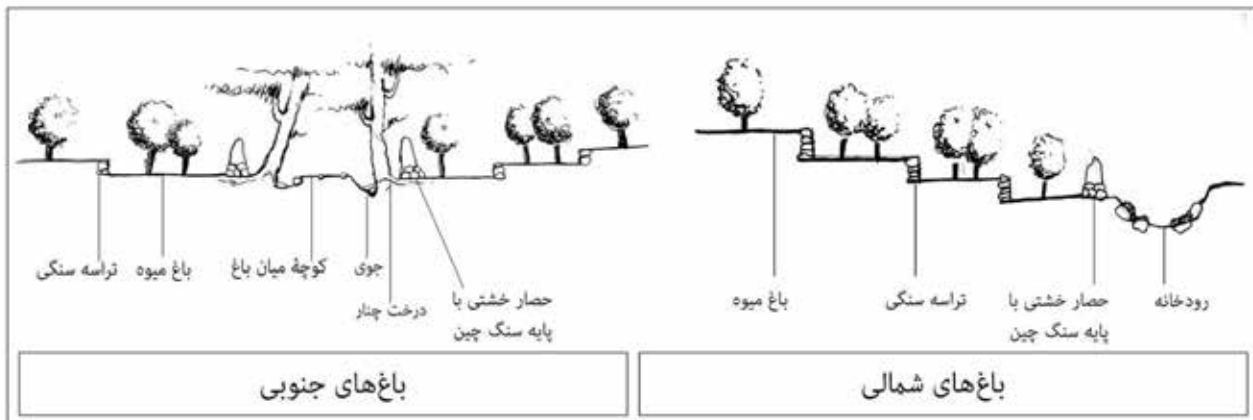
محسوب می‌شوند. با وجود این به نظر می‌رسد نقش باغ‌ها از دو موضوع یادشده نیز گسترده‌تر است. علاوه بر باغ‌های میوه در پیرامون و به‌طور متمرکز در شمال، جنوب و غرب شهر، نمونه‌های دیگری از حضور باغ در نراق قابل مشاهده است: نخست، خانه‌باغ‌ها که به‌واسطه برخی خصوصیات یکی از گونه‌های خانه در نراق به‌شمار می‌روند و دیگری باغ‌های وسیع‌تر محصور که نمونه‌های ابتدایی از باغ‌های رسمی محسوب می‌شوند.

• گونه اول: باغ‌های شمالی و جنوبی و کوچه‌باغ‌ها

از آخرین حد بناهای وابسته به بافت فیزیکی شهر به‌سوی جنوب، مجموعه‌ای از کوچه‌باغ‌ها و باغ‌های میوه وجود دارد که دربردارنده درختان مثمر بوده و در ترکیب با مزارع کوچک جو، شبدر و گندم شکل گرفته‌اند. این کوچه‌ها حصارهای سنگی و خشتی دارند و یک جوی آب از کنار آن می‌گذرد و در کنار آنها درخت چنار کاشته شده است. مالکیت این باغ‌ها خصوصی است. برای مثال باغ پوسونچه، متعلق به احمدخان امینیان فرزند معاون‌الممالک است (امینیان، ۱۳۹۷). به دلیل تداوم تأمین آب در این ناحیه، باغ‌ها هنوز زنده هستند. اما برخلاف آن، منبع تأمین آب باغ‌های میوه در شمال رودخانه از بین رفته و آنها خشک شده‌اند. ویژگی‌های منحصر به فرد این باغ‌ها از جمله تراسه‌های سنگی در دامنه شیب‌دار منتهی به رودخانه و حصارهای خشتی با پایه‌های سنگچین آن همچنان قابل مشاهده است. باوجود تفاوت میان دو بخش یادشده، هر دو پهنه بر ترکیب باغ‌های میوه با کوچه‌باغ‌ها شکل گرفته‌اند و بدین ترتیب بخشی از بافت فیزیکی شهر را بر مبنای ترکیب باغ‌های میوه تعریف کرده‌اند (تصویر ۵).

• گونه دوم: خانه‌باغ‌ها

بررسی خانه‌های نراق آشکار می‌کند که در کنار نمونه‌های بومی و خانه‌های رسمی دارای حیاط مرکزی، گونه دیگری نیز قابل مشاهده است که در آن، توده اصلی، به‌طور معمول دارای شکل خطی و رو به حیاطی وسیع و غیر مرکزی است. حیاط این گونه خانه‌باغ دربردارنده تراسه‌هایی است که از نظر

تصویر ۵. مقطع باغ‌های شمالی و جنوبی. مأخذ: نگارندگان.

است که عمارت و خیابان دارد. این باغ متعلق به ایران خانم، همسر رضاخان امینیان بوده و اکنون متعلق به خانواده امینیان از نوادگان معاون‌الممالک است (همان). به دلیل موقعیت و توپوگرافی و شیب پیرامون، این باغ حصار نداشته، روی یال یک تپه واقع شده و تراسه‌ها و تخت‌های انتهایی، منطبق با شکل شیب زمین ساخته شده است. در تصویر ۷، شکل تراسه‌ها براساس وضعیت سال ۱۳۵۴ ترسیم شده و ارتباط تخت‌های درون باغ با تراسه‌های اطراف قابل مشاهده است. عمارت باغ، اکنون تخریب شده، اما رد تراسه‌ها و خیابان میان باغ که در عکس و پیمایش میدانی قابل مشاهده است، فنون آماده‌سازی زمین برای ساخت باغ یا زراعت را نشان می‌دهد.

- باغ بغله

در حاشیه جنوبی شهر و در جایی که الگوی تقسیم‌بندی زمین و نوع کشاورزی متفاوت از نیمه شمالی است، نمونه دیگری از باغ‌های رسمی وجود دارد. در جانب شرقی مزرعه چال سرخ، بخشی از تراسه‌های کشاورزی با حصار خشتی و چهار بارو محصور شده است که باغ بغله نام دارد و متعلق به احمدخان پسر معاون‌الممالک است (همان). این باغ دارای عناصر کالبدی و فضاهای ویژه‌ای در بین باغ‌های نراق است. سطح باغ، مستطیلی به ابعاد تقریبی ۱۲۰ در ۶۵ متر است و به دو بخش تقسیم شده است: نیمه شمالی، شامل تراسه‌ها، کانال‌های سنگی آب، یک حصار خشتی و یک عمارت در جنوب است و نیمه جنوبی، چهار بارو در گوشه‌ها و یک خیابان مابین ورودی شمالی باغ و عمارت واقع در مرز دو نیمه شمالی و جنوبی دارد (تصویر ۸). در سوی شرق و غرب خیابان محصور واقع در جنوب باغ، فضاهایی برای نگهداری دام ساخته شده است. براساس ویژگی‌های معماری و اتصال برج‌ها با دیوارهای خشتی، به نظر می‌رسد دو نیمه شمالی و جنوبی باغ در دو دوره مختلف ساخته شده‌اند؛ لذا باغ پس از شکل‌گیری اولیه، توسعه یافته است.

تصویر ۶. دو نمونه از خانه‌های نراق. (بالا) خانه طیب‌زاده واقع در گذر محله بالا و محله بالا و (پایین) خانه احمد خان نراقی در گذر ملاکویی‌ها. عکس: شهرداری نراق، ۱۳۹۵. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۷. باغ نجمیه در سال ۱۳۴۵. مأخذ: نگارندگان.

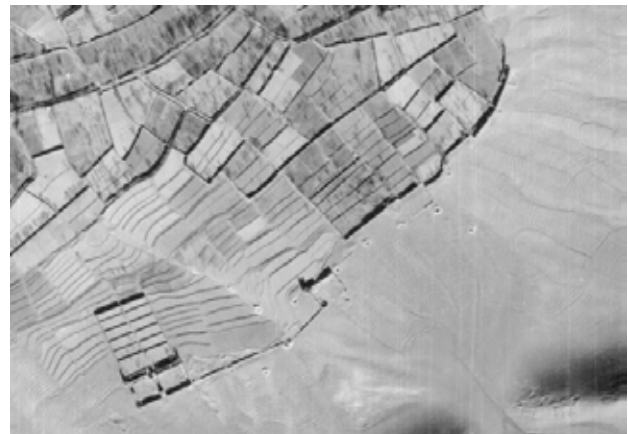
شهری است؛ به طوری که باغ‌ها را باید عناصر اصلی شکل دهندهٔ منظر شهری زیستگاهی دانست که در نسبت مستقیم با محیط پیرامون، از بیشترین وجوه منظری برخوردار است.

بحث: نسبت مزارع و باغ‌های نراق با ساخت شهری

نراق، درون یک دره و در احاطهٔ کوه‌ها واقع شده و شیب زمین‌های پیرامون شهر متفاوت است؛ لذا دارای انواع اراضی استفاده شده در زراعت و باغبانی است. یکی از این محدوده‌ها، اراضی شمال رودخانه و دامنهٔ جنوبی کوه آل است که به دلیل شیب زیاد قابل زراعت نبوده و برای احداث باغ‌ها به کار گرفته شده‌اند. شیب زیاد این ناحیه سبب شده تا باغ‌هایی مطابق شکل بگیرند. اما اراضی جنوبی شهر، سطحی با شیب ملایم‌تر دارند. بر مبنای تصویر هوایی سال ۱۳۴۵، سطح زیادی از اراضی جنوبی مورد استفاده زراعت بوده و باغ‌های میوه نسبت به زمین‌های زراعی درصد کمتری دارند.

مجموعهٔ نواحی فوق در ترکیبی مبتنی بر ویژگی‌های طبیعی منطقه شکل گرفته‌اند و تمامی اجزا و سازمان کالبدی فضایی آن را می‌توان مبتنی بر همین ویژگی‌ها دانست. از آنجا که از گذشته تاکنون کشاورزی یکی از ارکان اصلی نظام اقتصادی نراق بوده و بستر جغرافیایی مناسبی برای توسعهٔ آن پیرامون شهر وجود داشته، شهر تاریخی، در میان مجموعه‌ای از باغ‌ها، کوچه‌باغ‌ها و مزارع جای گرفته است. بنابر تصویر هوایی ۱۳۴۵ و پراکندگی مزارع و پوشش گیاهی پیرامون شهر، نواحی زراعی و باغ‌ها از سه سمت شمال، جنوب و شرق، همانند پهنه‌ای به شکل U شهر را در بر گرفته است. در حقیقت در سه جبهه‌ای که کوهستان پیرامون شهر وجود دارد، اراضی کشاورزی نیز در کوهپایه شکل گرفته‌اند. یکی از دلایل نوع پراکندگی باغ‌ها و مزارع در کوهپایه، استفاده از آب‌های جاری از کوهستان و همچنین مهار آن بوده است؛ همین موضوع از جمله عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری شهر و نسبت آن با اراضی زراعی بوده است.

پیش از بررسی این نسبت، باید مدل شکل‌گیری و توسعهٔ شهر را مختصراً بررسی کرد. بررسی عکس هوایی ۱۳۴۵ نشان می‌دهد که بخش غربی محدودهٔ شهر، بافت متراکم‌تری دارد (نک. تصویر ۱). به نظر می‌رسد کانون هستهٔ اولیهٔ شهر، میدانچهٔ مجاور مسجد امام‌حسن یا محلهٔ پایین است که سابقهٔ آن به دوران صفوی باز می‌گردد (میراث فرهنگی استان مرکزی، ۱۳۷۹). این تفسیر وضعیت بافت موجود با بررسی محدود باستان‌شناختی در سال ۱۳۸۸ و مواد فرهنگی حاصل از آن همخوانی دارد (فضلی، ۱۳۸۹). در عین حال بررسی عکس هوایی در بخش جنوب غربی مسجد، محدوده‌های شیب‌دار و تراسه‌داری را نشان می‌دهد که به کشتزار اختصاص یافته‌اند. این زمین‌های شیب‌دار نیز می‌توانند علتی باشند برای این که

تصویر ۸. تصویر هوایی باغ بغله. مأخذ: سازمان نقشه‌برداری ایران، ۱۳۴۵.

جوی‌های سنگی این باغ از معدود نمونه‌های تاریخی باقی‌مانده در نراق هستند (تصویر ۹). تخت‌های درون باغ محصور با دیوار خشتی که دقیقاً در امتداد تراسه‌های اراضی زراعی پیرامون باغ است (نک. تصویر ۸)، نشان می‌دهد که سازمان تراسه‌بندی‌ها دارای نظامی پیوسته بوده و مالک در دوره‌ای، پیرامون بخشی از اراضی خود را محصور کرده است. از این رو باغ، بخشی محصور از اراضی زراعی است که شکل‌گیری‌شان تابع شرایط منطقه بوده است.

ویژگی مشترک باغ‌های تاریخی نراق

گذشته از تفاوت گونه‌های بررسی شده، باغ‌های نراق در شکل اولیهٔ خود و نه گونه‌های ثانوی، چهار ویژگی مشترک مهم را دارا بوده‌اند. در حقیقت اشکال یا گونه‌های بررسی شده در بندهای پیشین می‌بایست نتیجهٔ ویژگی‌هایی دانسته شوند که در ادامه بررسی خواهد شد. نخستین ویژگی، کارکرد حفاظتی باغ‌ها است. پهنهٔ باغ‌ها، به خصوص در جنوب شهر، با تحدید توسعه، جای‌گیری شهر در بهترین مکان برای دوربودن از سیلاب‌ها را تضمین کرده است. دومین ویژگی، کارکرد توسعه‌ای باغ‌ها است؛ باغ‌ها در کنار اراضی کشاورزی، جهت توسعه را در یک سوی گسترش داده و گاه در یک سوی دیگر محدود کرده‌اند. دست‌کم خوانش و تفسیر بافت شهری نشان‌دهندهٔ توسعهٔ شهر به سوی شرق براساس الگویی بوده که توسط باغ‌ها و اراضی کشاورزی تعریف شده و بعدها در بخش‌هایی از آن، محلهٔ بالا شکل گرفته است. علاوه بر این، گونهٔ خانه‌باغ‌ها نیز باید حاصل پیوند معماری با توسعهٔ شهری در باغ‌های میوه دانسته شود. ویژگی سوم، جنبهٔ کارکردی باغ‌هاست؛ به طوری که وجه اصلی وجودی آنها از هرگونه که باشند، کارکردی است که برعهده داشته‌اند؛ از جمله این که به بیشترین میزان متوجه تولید محصول هستند. چهارمین ویژگی باغ‌ها در نراق، اثرگذاری گستردهٔ آنها در شکل‌دهی به منظر

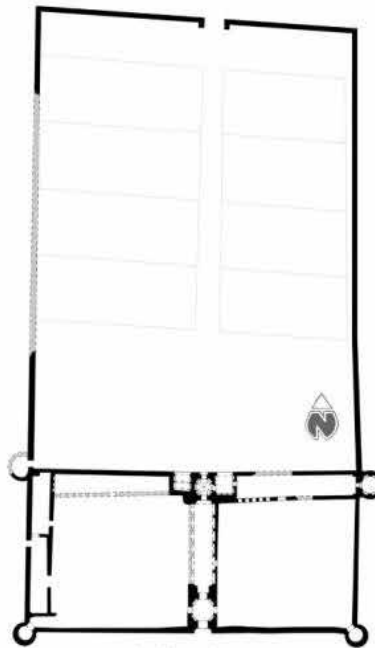

ورودی شمالی باغ

خیابان و ضلع جنوبی عمارت میانی باغ

پلان باغ بغله

جوی سنگی میان باغ در راستای خیابان

تراسه‌های سنگی نیمه شمالی

تصویر ۹. نقشه باغ بغله و عناصر و فضاهای آن. مأخذ: برداشت میدانی و ترسیم نقشه از نگارندگان.

تصویر ۱۰. مراکز شهری تاریخی نراق شامل ۱- مرکز تجاری و نوین شهر (شامل بازار و مسجد بالای بازار و آب‌انبار)، ۲- محدوده تاریخی میان مرکز محله‌های پایین و بالا دربردارنده مرکز محله کهن پایین (شامل مسجد امام حسن، آب‌انبار و حسینیه) و مرکز محله بالا (شامل مسجد جامع، حسینیه و آب‌انبار) و همچنین راسته گذر میان دو مرکز محله پایین و بالا که نقش تجاری محلی نیز داشته است. مأخذ: نگارندگان.

مسجد جامع به عنوان مهم‌ترین مسجد پس از مسجد امام حسن شکل گرفته و در کنار آن حسینیه و آب‌انبار نیز ساخته شده است. لذا شهر در کنار مرکز تجاری خود در شمال شهر، از یک هسته تاریخی دیگر در حدفاصل مرکز محله پایین تا مرکز محله بالا برخوردار بوده است و به نظر می‌رسد در کنار بازار تجاری که مقیاسی منطقه‌ای و نه شهری داشته، راسته گذرهای میان دو مرکز محله پایین و بالا بخش تجاری محلی شهر را شکل می‌داده است (نک. تصویر ۱۰).

از این رو نراق پیش از این که دارای هسته‌ای تجاری با محوریت بازار تاریخی شمس‌السلطنه شود و محله نوبنیاد بالا در اثر توسعه شهری در محدوده باغ‌ها شکل بگیرد، یک هسته مبتنی بر کشاورزی بوده و این خصوصیت همواره برای شهر باقی مانده است. اهمیت این موضوع تا جایی بوده که در تمام مکان‌هایی که بستر زمین و انتقال آب ممکن بوده، توسعه تراسه‌های کشاورزی را شاهد هستیم. لذا هسته اولیه نراق در حدود مسجد کهن امام‌حسن باید شکل تکامل یافته مزرعه‌ای ابتدایی تلقی شود که بنابر مقتضیات توپوگرافی از سوی غرب در جهت توسعه اراضی کشاورزی و از سوی شرق در جهت فراهم آوردن امکان رشد شهری گسترش یافته است. با وجود این، عدم توسعه دیگر مزارع منطقه، نشان از اهمیت اراضی واقع بر روی تراسه‌ای دارد که شهر در آن حدود واقع شده و گسترش یافته است. این تراسه، زیستگاه اولیه و شکل ثانوی شهر را همواره از سیلاب‌های رودخانه شمالی حفاظت کرده است؛ در شرایطی که این حفاظت برای خطرات ناشی از سیلاب‌های برآمده از کوهستان جنوبی با دور شدن شهر از مناطق شیب‌دار متصل به کوهستان جنوبی، فراهم شده است.

نتیجه‌گیری

بستر شکل‌گیری شهر تاریخی نراق بر دره‌ای در بردارنده مزارع مسکون استوار بوده است؛ مزارعی شامل استقرارهای کوچک، اراضی زراعی و باغ‌هایی که بسته به شرایط رشد کرده و یا در ابعاد و اندازه کوچک باقی مانده‌اند. نمونه‌های بزرگ این مزارع همچون کندقه و محمدآباد و نمونه‌های کمتر گسترش یافته‌ای چون چال کوشکه و بیدعشک علیا (نک. تصویر ۶) و سفلا هنوز هم در نسبت با شهر تاریخی قابل شناسایی‌اند (نک. تصویر ۲). مزارع در الگوی خرد استقرار خود، بهره‌گیری از منابع آبی و برنامه‌ریزی برای استفاده از زمین در جهت استقرار و توسعه یک استقرار امن و گسترش اراضی کشاورزی در جهت کاستن از خطرات محیطی همچون سیل را دنبال کرده‌اند. این الگو در توسعه شهر و تبدیل آن از یک هسته زراعی اولیه به یک سکونتگاه روستایی و سپس شهری ادامه یافته است. بررسی مکان قرارگیری محدوده مسجد امام‌حسن و توسعه شهر در سوی شرقی و قرارگیری مرکز یادشده نه در میانه

چرا شهر از هسته اولیه خود در پیرامون مسجد امام‌حسن نه به سوی غرب که به سوی شرق توسعه یافته است. در حقیقت هسته اولیه، محدوده نسبتاً مسطحی در دامنه شیب‌دار کوه‌های جنوب شرقی شهر است و تراسه‌های واقع در جنوب غربی مسجد امام‌حسن نشان‌دهنده دوری هسته اولیه از زمین‌های شیب‌داری است که سیلاب‌های فصلی برآمده از جنوبی‌ترین قسمت کوه دره‌سیاه را از فضای میان هسته روستایی اولیه و دامنه‌های مرتفع کوه یادشده عبور می‌داده است (نک. تصویر ۱). بر این اساس، نراق بر سطحی مسطح‌تر از اراضی پیرامون، مستقر شده است که از جنوب با مجموعه‌ای از اراضی به دامنه کوه دره‌سیاه محدود می‌شود و از سوی شمالی به لبه تراسه بزرگ و کشیده‌ای با سوی شرقی غربی تحدید می‌شود که کم و بیش به موازات رودخانه امتداد یافته است. قرارگیری بر روی این تراسه بلند، خطر سیل‌گیری شهر از سوی ارتفاعات گسترده سوی شمالی رودخانه را به حداقل می‌رساند. در کنار این موضوع، توجه به این نکته نیز حائز اهمیت است که کشتزارها در اراضی شیب‌دار شرق و غرب و جنوب هسته اولیه واقع شده‌اند تا هم امکان توسعه اراضی زراعی و باغبانی را فراهم کنند و هم هسته اولیه سکونتگاهی را از خطرات ناشی از آب‌های روان در اراضی مرتفع‌تر دور کنند. بر این اساس آبیاری این اراضی نیز بنابر محل قرارگیری منابع آبی با سهولت بیشتری میسر می‌شود. همین بافت مبتنی بر کنارهم قرارگیری مزارع و باغ‌ها به مرور به بافت شهری تبدیل شده و با گسترش به سوی شرق، به شکل‌گیری محله بالا منجر شده است. بسته به شرایط اقتصادی و اجتماعی، دست‌کم دو گونه خانه در این بخش‌های جدید ساخته شده است: خانه‌های رسمی حیاط‌دار و خانه‌باغ‌ها (نک. تصویر ۶) که هر دو گونه با گونه خانه‌های بومی نراق تفاوت دارند. در عین حال پراکندگی خانه‌باغ‌ها در بخش‌های شرقی شهر و در دل محله بالا نشان از توسعه شهری در میان باغ‌ها دارد. زیرا برخی باغ‌ها بنابر نیازهای ساکنان با ساخت‌وسازی متفاوت با خانه‌های حیاط‌دار به گونه دیگری از خانه تبدیل شده‌اند (نک. تصویر ۶). عامل مهم دیگر در توسعه شهر به سمت شرق، شکل‌گیری بازار و توسعه راه تجاری به موازات رودخانه، در لبه تراسه سنگی در شمال هسته تاریخی بوده است. از سوی دیگر عدم توسعه هسته اولیه نراق به سوی غرب نشان از آن دارد که زمین‌های شیب‌دار حاشیه غربی از محور تجاری دور بوده و در شعاع تأثیرپذیری راه تاریخی نبوده است. در نتیجه با توجه به بهره‌مندی از آب مناسب و مسیر قنات به صورت باغ‌های میوه باقی‌ماندند.

بررسی ساختار شهری محدوده تاریخی نراق نشان از آن دارد که شهر علاوه بر هسته تاریخی واقع در پیرامون مسجد محله پایین، یک هسته تاریخی مبتنی بر بازار نیز دارد که قلب شهر تجاری است. به نظر می‌رسد که با توسعه شهر به جانب شرق،

محدوده تاریخی نراق بلکه در منتهی‌الیه غربی آن، این موضوع را تأیید می‌کند.

زیستگاه اولیه نراق، مجموعه‌ای با اقتصاد کشاورزی است که بر زراعت و حرفه‌های وابسته استوار شده است. توسعه تجارت جایگاه جدیدی به این زیستگاه داده و با شکل‌گیری و توسعه بازار، نراق به شهری با دو مرکز تبدیل شده است: مرکز نخست، مرکز تاریخی و کهن شهر که در حدود مسجد امام حسن قرار دارد و مرکز شهر کشاورزی است؛ مرکز دوم نیز در حدود بازار تاریخی شهر قرار دارد. علت شکل‌گیری مرکز جدید، توسعه شهر به سوی راه ارتباطی منطقه‌ای است. در پی این تغییرات، گذر بازار در شمال شهر اهمیت یافته و میدان جدید نیز در امتداد گذر بازار جای خود را پیدا کرده است. این موضوع با جایگاه بازار در ذهن مردم و قبل از زوال شهر هماهنگی دارد. به نحوی که بسیاری از معمرین محلی، بازار را جایی وابسته به اقتصاد منطقه‌ای نراق می‌دانند؛ در حالی که محدوده تاریخی اولیه شهر، بازار و خدمات تجاری محلی خود را در حدفاصل مسجد جامع تا مسجد امام حسن و در طول گذر محله بالا تا پایین تا مدت‌ها حفظ کرده است؛ هرچند در نیمه سده اخیر، محور یادشده از نظر تجاری، راه زوال پیش گرفته است. الگوی دیگر توسعه شهری در نراق، گسترش آن به سوی شرق در تبعیت از بافت و شکل مزارع و باغ‌ها بوده است؛ چنان‌که ابعاد زمین و بافت شهری، این موضوع را گوشزد می‌کند و قطعات خانه‌های رسمی و خانه‌باغ‌ها نیز نشان‌دهنده تغییر بافت شهری از ریزدانه به درشت‌دانه در سوی شرقی شهر است. علاوه بر این، جبهه جنوبی و شمالی شهر نیز طبق الگوی اولیه مزارع و شهر به جایی برای توسعه باغ‌ها و مزارع تبدیل شده‌اند. این توسعه اگرچه به گسترش اراضی تراسه‌دار تبدیل شده است و توسعه زراعت را فراهم کرده، اما شکل‌گیری پاره‌ای باغ‌های نیمه‌رسمی را هم شامل شده است. عنوان نیمه‌رسمی از این جهت اطلاق شده است که اگرچه طرح کلی آنها به باغ‌های رسمی نزدیک است، اما هدف از ساخت آنها باید امور زراعی و دامی و همچنین کار بر روی زمین دانسته شود. از این نقطه نظر، باغ‌های بغله و نجمیه را باید توسعه‌ای ثانوی بر شکل‌گیری مجدد مزارع تاریخی دانست. در عوض، منظر درون باغ‌ها و یا شهر به منظری بدل شده است که موقعیت باغ‌های اطراف در نسبت با کوهپایه‌های سمت شمال و جنوب، شکل کلی آن را به دست می‌دهند.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای آشنایی با نمونه‌هایی از این زیستگاه‌ها (کلانتر ضرابی، ۱۳۷۸)
۲. سرچه بنابر فرهنگ فارسی عمید هم‌معنی با پنگان است که خود به معنی پیاله مسی سوراخ‌داری است که در ظرف پرآب بزرگ‌تری می‌گذاشتند تا آب را از نظر زمانی تقسیم کنند. برای اطلاعات بیشتر نک: فرهنگ فارسی عمید، ذیل سرچه و همچنین لغت‌نامه دهخدا، ذیل سرچه.
۳. واحد شمارش.

۴. نک. سند فروش آب زراعی دشت لاستان بین آقا عبدالفتاح خلف مرحوم حاجی محمد ولی نراقی و اخوی وی محمد علی در تاریخ ۱۰ محرم ۱۲۹۸ هـ.ق (عضایی، ۱۳۹۷).
۵. نک. سند فروش آب قنوات علیا و سفلی نراق توسط سکینه خاتون صبیحه میرزا آقا عبدالهادی همسر ابوالقاسم نراقی به آقا نظرعلی رضایی فرزند حسنعلی خرنقی در تاریخ نوزدهم شهر ذی‌قعدة الحرام سال ۱۳۴۴ هـ.ق (عضایی، ۱۳۹۷).
۶. نک. سند فروش سرچه آب قنات لاستان نراق توسط بنت تقی قصاب و همسر علی‌اکبر استاد میرزا به ماشاءالله فرزند آقاخان در هیجدهم شهر ربیع‌الثانی مطابق سنه ۱۳۴۰ هـ.ق (همان).
۷. میرزا غلامحسین خان معاون‌الممالک از بانیان و یکی از واقفین بازار شمس‌السلطنه نراق بوده است.
۸. نک. سند فروش کنده دشت روکیه موسوم به شیرعلی توسط معصومه بنت علی شبان نراقی به علی فرزند یوسف در تاریخ ۶ ذی‌قعدة ۱۳۵۵ هـ.ق (همان).
۹. نک. سند فروش باغچه توسط محمد چیت‌ساز فرزند آقا شریف حاجی الله داد به مهدی یوسف فرزند حبیب‌الله عصار نراقی در تاریخ چهارم شهر ربیع‌الثانی من شهر سنه ۱۳۱۴ هـ.ق (همان).
۱۰. مأوای گوسفند در شب.
۱۱. سند فروش یک تاق از مزرعه کندقه توسط علی‌محمد نراقی ملا محمدعلی فروغی در تاریخ، سه‌شنبه بیست و دوم شهر ربیع‌الثانی در سال ۱۳۳۶ هـ.ق (همان).
۱۲. مایه‌نامه فروش باغ بین کشور خانم و آقاچان ابن محمدعلی خالو آقا بابای نراقی در مزرعه چاله کوشکه در تاریخ رجب ۱۳۱۸ هـ.ق (همان).

فهرست منابع

- اسفنجاری، عیسی. (۱۳۸۴). مطالعه و پژوهش معماری مسجد جامع ده نو میبد. اثر، (۳۸ و ۳۹)، ۳-۵۳.
- امینیان، سعید. (۱۳۹۷). مصاحبه حضوری. نراق: خانه تاریخی احمد خان امینیان.
- جوادی، غلامرضا. (۱۳۷۷). دلچیان در آیینة ایران. مشهد: آستان قدس رضوی.
- حسینی، سید فاطمه. (۱۳۹۷). مصاحبه حضوری. نراق: شهرداری نراق.
- خسروی، محمدرضا. (۱۳۷۵). نراق در آیینة تاریخ. تهران: مؤسسه فرهنگی آفرینه.
- دانشگاه کاشان. (۱۳۹۷). طراحی شهری خیابان امام خمینی نراق. استان مرکزی: اداره کل راه و شهرسازی.
- دهخدا، علی‌اکبر؛ معین، محمد و شهیدی، جعفر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- راعی، حسین. (۱۳۹۵). در جستجوی مزارع مسکون اربابی دوره قاجار در نیاسر. مقالات همایش مطالعه و شناخت باغ‌های تاریخی کاشان، کاشان، ۱۱۰-۱۳۱.
- ریاحی‌مقدم، ساشا. (۱۳۹۴). مهریز قصبه دیروز، باغ شهر امروز. مسکن و محیط روستا، (۱۵۱)، ۵۵-۶۶.
- شیروانی، زین‌العابدین بن اسکندر. (۱۳۶۳). بستان السیاحه. تهران: نسخه خطی (کتابخانه سنایی).
- صفری، حسین. (۱۳۴۲). تاریخ و فرهنگ دلچیان. تهران: بلخ.
- عضایی، حسین. (۱۳۹۷). قبالة فروش آب قنوات علیا و سفلی نراق در ۹۵ سال قبل. قابل دسترس در: <https://salahshorannaragh.blog.ir>.
- عمید، حسن. (۱۳۶۳). فرهنگ عمید. تهران: امیرکبیر.
- فضلی، قاسم. (۱۳۸۹). گمانه‌زنی در شهر نراق. مرکزی: اداره میراث فرهنگی.
- قمی، حسن بن محمد بن حسن. (۱۳۶۱). تاریخ قم. تصحیح

- جلال‌الدین تهرانی. تهران: توس.
- کلانتر ضرابی، حسین. (۱۳۷۸). تاریخ کاشان. به کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
  - مجابی، سیدمهدی. (۱۳۸۴). طرح راهبردی بافت تاریخی نراق. نراق: شهرداری.
  - مرادی، اصغر؛ صالحی کاخکی، احمد و راعی، حسین. (۱۳۹۵). آغازی بر فهم مزارع مسکون تاریخی یزد. پژوهش‌های معماری اسلامی، (۱۳)، ۲۰ - ۲.
  - مرادی، محمود. (۱۳۹۷). مصاحبه شخصی. نراق: منزل شخصی محمود مرادی.
  - مهندسین مشاور آمود. (۱۳۹۵). طرح جامع ویژه نراق. تهران: وزارت راه و شهرسازی.
  - میراث فرهنگی استان مرکزی. (۱۳۷۹). پرونده ثبت مسجد امام حسن در آثار ملی. شماره ۳۵۳۴.
  - ناصرالدین‌شاه قاجار. (۱۳۶۲). سفرنامه عراق عجم: بلاد مرکزی ایران. تهران: تیراژه.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

عمرانی پور، علی؛ جیحانی، حمیدرضا و رجبی، فاطمه. (۱۳۹۹). جایگاه مزارع و باغ‌ها در شکل‌گیری و توسعه شهر تاریخی نراق. باغ نظر، ۱۷(۸۶)، ۱۶-۵.

DOI: 10.22034/bagh.2020.171199.3987

URL: http://www.bagh-sj.com/article_102589.html

